

САН ҚЫРЛЫ ТҮЛҒА – ЕВНЕЙ БӨКЕТОВ

Қарақұлова Г.Ж., «ZIYATKER TURAN» мектебі директорының оқу ісі жұмысы жөніндегі орынбасары, Шымкент қ., Қазақстан

Рахимбаева Б.О., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Евней Арыстанұлы Бөкетов – химик-металлург, ғалым, қоғам қайраткері. Қазақ тау-кен металлургия институтын бітірген. Техника ғылымының докторы, профессор, Қаз КСР ғылым академиясының академигі, КСРО Жазушылар одағының мүшесі. Мамандығы металлург, осы саланың майталманы ретінде танылса да, Евней Арыстанұлының сан қырлы тұлға екені көпшілікке мәлім. Ол өзінің негізгі мамандығымен қатар гуманитарлық ғылымдармен де қызыға айналысты.

Қарағанды мемлекеттік университетінің студенттерімен болған бір кездесуде Евнейдің өзіне осындай сауал қойылғанда, ол былай деп жауап берген еді: «Ауылдан білім жолына аттанғанымда тіл мен әдебиет пәнінің мұғалімі болмақ ниетте едім. Бірақ астанаға келген соң, айналадағы ақылгөй достарым әдебиетпен кез-келген уақытта айналысуға болады» - деп кеңес берді. Екіншіден жағдай биледі де, құжаттарымды кен-металлургия институтына тапсырдым». Ол кезде әрине Евнейдің металлург мамандығы жөнінде түсінігі тым аз болатын. Кейіннен өз мамандығын құлай сүйгені соншалық, қаламынан туған «Досыма алты хат» шығармасының бас кейіпкері де ғалым адам болды. Оның кейіпкерінің тағдыры да өзінікіне өте ұқсас еді. Кейде ол осы шығармасы арқылы болашақ ұрпаққа өз тағдырын айтып кеткендей болып көрінеді.

Елуінші жылдардың басында Евней әдебиеттің сын саласында елеулі еңбектерін қалдырды. Республикаға есімі белгілі көптеген қаламгерлердің шығармаларына жазған рецензиялары республикалық «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда» газеттерінде, тағы басқа мерзімді басылымдарда жарияланды. Сондай мақалаларының бірі - «В.В.Маяковский шығармаларының қазақ тіліндегі аудармасы», «Қаһарлы қару» деп аталады. Бұл екі мақала да Маяковскийдің шығармашылығына арналған. Себебі Евней Маяковскийдің талантын қатты бағалады. Оны әдеби мұраларынан да аңғаруға болады. «Тәржіма туралы ой» мақаласында Маяковскийді қазақша сөйлеткен қазақ ақындары Т.Жароков, С.Мәуленов, Қ.Бекқожин, Қ.Аманжолов, М.Әлімбаев тәржімаларына кеңінен талдау жасады.

Аудармашылар ішінен Қ.Аманжоловтың тәржімасын аса жоғары бағалап қана қоймай, ондағы орын алған кемшіліктерді де жасырмай батыл айтты. Елуінші жылдары Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлкесі» жарыққа шығып, оқырмандар арасында жоғары бағасын алды. Евней осындай ойлы да озық шығармаға арнап «Достық бастауы» деген мақала жазды. Ол онда «романның өте көркем, шұрайлы тілмен жазылғандығын, автордың қазақ тілін өте жақсы білумен қатар, орыс әдебиетінің озық үлгілерінен де көп оқып үйренгендігін, сондай-ақ Андрей Быков, Михаил Неволи, шал Шило образдарының сәтті шыққандығын» ерекше атап көрсетеді.

«Әдебиет және өнер» (қазіргі «Жұлдыз») және «Қазақстан коммунисті» журналдарының 1953 жылғы сандарында жарияланған «Сын және библиография» атты мақаласы бар. Осыдан 35 жыл бұрын жазылған мақаланың көтеріп отырған мәселесі бүгін де көкейтесті. Евней әдебиеттің мақсаты – озық идеяларды дәріштеп, патриотизмді, халықтар достығын адамдар бойына ұялату деп түсінетін. Сондықтан да ол сын мен библиографияны идеология майданының маңызды саласы дей отырып, оған өз үлесін қосты. Сөйтіп өз өмірінде жиырмадан астам сын-мақала жазды. Олар таңдамалы жинақтарға, жазушылар мен ақындардың жекелеген шығармаларына, балалар әдебиеті мәселелеріне, драматургияның дамуына арналған еді. Мысалы Тайыр Жароковтың шығармашылығына талдау жасай келіп, кемшіліктерін бүкпесіз, ашық көрсетеді.

Елуінші жылдары жазылған сын-мақалалар ішінен ерекше орын алғаны – Ғабиден Мұстафиннің «Қарағанды» романына жазылған мақалалар болды. Бірақ олардың көпшілігі шығарманың мазмұнын сыдыртып айтып шығудан аспады. Евней сын-мақалалардағы осындай ең басты кемшілікті жоғарыда аты аталған мақаласында батыл айта келіп, кейіпкерлердің сезім қатпарларын, жан-дүниесінің өсуін көрсетудегі психологиялық иірімдерінің қалай беріліп, суреттелгеніне терең талдау жасау керектігін, қазақ әдебиетінде сын мен библиография деңгейінің әдебиеттен өте төмен жатқанын ескертті.

Евней елуінші жылдары әдебиеттің драматургия жанрымен де айналысты. Ол қазақ және орыс драма театрларының сахналарында қойылған спектакльдерге баға беріп, көп сын жазды. Солардың қатарында С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», Ә.Тәжібаевтың «Майра», З.Шашкин мен М.Гольдблаттың «Тоқаш Бокин», Ш.Құсайыновтың «Кеше мен бүгін» спектакльдеріне жазған сын-мақалалары. Айталық, қазақ халқының ойшыл азаматы Шоқан Уәлихановтың өміріне арналған пьесаға әділ баға беру үшін Евней ең алдымен Сәбит Мұқановтың шығармашылығын толық зерттейді. Жазушы қаламынан туындаған әрбір шығарманы бір-бірімен байланыстыра отырып, содан кейін ғана жоғарыда аталған пьесаға тоқталады. Мұнда ол Шоқан образының дамуын, оның іс-әрекетін, өсу кезеңін үш салаға бөле отырып талдайды. Шоқан басындағы қарама-қайшылығы мол оқиғаларды қазақ қалқының тағдырымен байланыстары отырып зерттейді.

1955 жылдың басында Евнейдің «Назым-Хикметтің «Махаббат туралы аңызы» - қазақ сахнасында» деген мақаласы жарық көрді. Сыншы оның қойылымына толық талдау жасай келіп, суретші В.Голубовичтің еңбегіне кеңінен тоқталды. Режиссердің ойын, автордың идеясын дұрыс түсінген суретші сахнаны бейне бір сұлулыққа, әдемілікке бөлеп жіберген. Сахнадағы сан түсті бояулар ертегідегідей көз тартады. Осыларды айта келіп, Евней «Фархад пен Шырын» қазақ драма театры ұжымының өскендігі ғана емес, олардың шығармашылық мүмкіндігін танытқан жаңа жұмыс болды дейді. Ол осы жылдың ақпанында Ш.Құсайыновтың «Кеше мен бүгін» пьесасының қойылуына орай «Өмірдің өзекті тақырыбы» деген мақала жазды. Онда Евней қазақ халқы мәдениетінің, оның

ішінде ұлттық зиялылар қатарының өскендігін көрсетуге ұмтылған автордың талпынысын қуана құптап отырып, осы тұрғыда жылы пікірлер айтады. Мұнан соң Евнейдің «Тоқаш Бокин туралы пьеса орыс сахнасында» деген рецензиясы дүниеге келді. Мұнда ол автордың айтпақ болған идеясының маңыздылығын, халық ерлігінің шыншылдығын, кеңес өкіметін орнату жолындағы орыс пен қазақ халқының күресін айта келіп, шығармада автордың алға қойған мақсатының орындалғанын баяндайды. Бірақ басты кемшілік орыс актерлерінің қазақтар бейнесін сомдауда ұлттық психология мен салт-дәстүрлерді жетік түсінбегендіктен, сахнада оны дұрыс көрсете алмағанын бүкпесіз айтады.

Бұдан кейін Евней мұндай сындарлы сын тақырыбына ұзақ уақыт қалам тартпады. Оның себебін естеліктерінде былайша түсіндіреді: «Өзіңнің әдебиеттегі алғашқы жұмыстарыңа қалай қарайсың? дегендей сауал қойылған болса, «жақсы» деп жауап берген болар ем. Әдебиет саласындағы алғашқы еңбектерім аудармалар мен рецензиялардан тұрады. Әрине, олар еріккеннің ермегінен жазылған емес, қажеттіліктен туған дүниелер. Аудармамен айналысудағы басты мақсатым орыс және шетел жазушыларының озық шығармаларын орыс тілін білмейтін қазақ оқырмандарына жеткізу болды. Бұл жұмыс маған үлкен қуаныш әкеліп, ерекше бір рахат сезіміне бөлейтін еді. Сондықтан оны бастауын бастасам да, тез тастап кете алмадым. Бірақ аудармамен айналысу оңай шаруа емес. Ол үлкен қажыр-қайратты, талмай ізденуді, терең білімді талап етеді. Ал сын саласында айтқан ойларыңды қайталай бастағаныңды аңғардым да, сын жазуды дереу доғардым».

1969 жылы қазақ халқының ардақты ұлы, КСРО Ғылым Академиясының академигі, Қазақ КСР Ғылым Академиясының тұңғыш президенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың туғанына 70 жыл толуына арнап жазған очеркі орыс және қазақ тілдерінде басылып шықты. «Жазушы» баспасынан 1975 жылы «Атан қомында туған Адам» деген кітабы жарық көрді. Онда ол өнер, білім, мәдениет туралы әр жырлары жазған ой-толғаныстарымен қоса қазақтың белгілі ғалымдары Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Ишанбай Қарағұлов, Әбіқан Бектұровтардың творчестволық ізденістерін, талғам-танымын, тапқан жаңалықтарын шұрайлы тілмен әсерлі әңгімелейді. Осы кітапта Евней әдебиет мәселелеріне ойысып, оның ішінде әсіресе, ақындық өнер, ақындық дарын хақында өз түсінігін оқырмандармен бөліседі. Кітаптың алғашқы беті А.Некрасовтың «Басқа дәстүр, өзге көрініс боларын мен сеземін...» деген қанатты сөзімен ашылады. Осының өзі-ақ бұл кітапта Евнейдің айтар ойын алдын ала паш етіп тұрғандай.

1978 жылы «Жарқын тағдыр кезеңі» повесін «Простор» журналы басып шығарды. Шығармада жас ғалымның ғылымға келу жолы баяндалады. Ақиқатқа жүгінсек, оның шығармаларының оқиғасы оқырманды бірден өзіне баурап әкетпейді. Бірақ бірте-бірте жазушы ойының тереңдігіне көзіңіз жетеді де, қым-қиғаш оқиға желісіне өзіңіздің де ілесіп кеткеніңізді сезбей қаласыз. Кейіннен Евней осы шығармасына қайта оралып, оның атын «Досқа алты хат» деп өзгертті. Онда ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынас, ғылым жолында кездесетін небір қиыншылықтар, адамдардың мінез-құлқындағы түрлі қатығыстар жайлы терең толғаныспен жазылады. Оқиға негізінен Орталық Қазақстандағы ғылым ошағы химия-металлургия институтында өтеді. Повесть қазақ және орыс тілінде жазылған. 1989 жылы «Жалын» баспасынан орыс тілінде жарық көрді. Евней өз өмірінде қазақ халқының екі ардақты ұлы Шоқан Уәлиханов пен Қаныш Сәтбаев туралы көркем шығарма жазсам деп армандап жүретін. Осыған орай олардың өмірін біраз зерттеп, очерктер мен мақалалар да жазды. Шоқан Уәлиханов өмірі туралы жазған еңбегі Москваның «Советский писатель» баспасынан шыққан «Пути в незнаемое» деп аталатын сериялық жинаққа енді. Әрі өзі де осы альманахтың редакциялық алқа мүшесі болатын.

Евнейдің арманы көп еді. Солардың бірі Қаныш Сәтбаев туралы роман жазу болатын. Евней оны бастауын бастағанмен, ақыр аяғына жеткізе алмай арманда кетті. Романның тек алғашқы бөлімін — «Ғалымның балалық шағын» ғана жазып үлгерді. Жетпісінші жылдардың аяғында Евней аударма саласына қайта оралып, В.Шекспирдің «Макбет», «Юлий Цезарь» шығармаларын аударды. Оның бұл аудармалары кейіннен Қарағанды, Шымкент, Қостанайдың облыстық драма театрлары сахналарында қойылды. Евнейдің ой-өрісі Арқаның саржайлауындай кең еді. Бұл жөнінде менен гөрі журналистер Б.Ыбыраев пен Г.Петров жазған «Қақтығыс» очеркінде, А.Сухотиннің «Ритмдер мен алгоритмдер» атты кітабында айтылған пікірлер толығырақ болар. Мысалы, А.Сухотин М.Ломоносов, А.Бородин, В.Обручев сияқты ірі тұлғалар жайлы әңгімелей келіп, Е.Бөкетовке де тоқталады: «... Бөкетов болса ірі ғалым ғана емес, - деп жазады ол аталған кітабында, - көрнекті жазушы, өз тілінде бірқатар көркем шығармалар жазған әрі орыс пен батыс классиктерінің озық үлгілерін халқына таныстырған адам». В.Маяковскийдің өлеңдері, С.Есениннің «Анна Снегина» поэмасы, Э.Золяның әңгімелері мен әлемдік өнердің тамаша нұсқалары республикаға Бөкетовтың аударуымен кең тараған.

Академик Евней Бөкетовтің есімі ел есінде мәңгі қалды. Абай хакім айтқандай, өзі өлсе де, өлмейтұғын артына сөз қалдырды, мағынасы терең, өзекті еңбектерін қалдырды. Әдебиет майданында сын саласын дамытуға ерен үлес қосты. Евней Арыстанұлы еңбектерінің әлі де терең зерттеліп, талданып, өзінің лайықты бағасын алатынына сенім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті - Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетов - Academician E.A.Buketov Karaganda State University / ред. Р.М. Жумашев. – Караганда: ГАис, 2006. –84 б.
2. Асанов К. Д. Е.А. Бөкетовтің публицистикасы: автореферат. –Алматы, 2002. –30 б.
3. Біртуар: академик Евней Бөкетов туралы естеліктер / құраст.: Қ. А. Бөкетов, М. Хасен. –2-ші бас. – Алматы: Білім, 2012. –287 б. :
4. Евней Бөкетов туралы лебіздер мен пікірлер: мақалалар, очерктер, естеліктер / құраст. Қ. Бөкетов. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2004. –237 б.
5. Ағыбаев С. Биік еді Ебе-аға, шайқалмаған // Орталық Қазақстан. –2016. –6 тамыз. –4 б.
6. Жұмабеков К. Ақыл - ойдың ағасы// Орталық Қазақстан. –2003. –13 желтоқсан. –8 б.
7. Тобаяқов Б. Аңызға айналған абзал аға // Орталық Қазақстан. –2015. –17 наурыз. –3 б.